

CZIGÁNY ISTVÁN

A „nyitott határ” – egy hadtörténelmi paradoxon hatása

Néhány gondolat a Magyar Királyság 16–17. századi oszmánellenes védelmi rendszerének sajátosságairól

Történelmi köztudatunkban mélyen gyökerezik, hogy a 15. század elején a Magyar Királyság határán egy teljesen más vallású és kultúrájú birodalom harcos hódítói jelentek meg. Az oszmánok egy évszázad alatt az akkor ismert világ egyik legnagyobb és kétségtelenül legszervezettebb birodalmát hozták létre. Történelmi emlékezetünk másik viszonyítási pontja 1526, amikor a Magyar Királyság európai viszonylatban is jelentős létszámú serege vereséget szenvedett I. Szülejmán szultán (1520–1566) haderejétől. Egy vereség önmagában még nem lett volna katasztrofális, de a csatában odaveszett a magyar katonai, politikai és egyházi elit jelentős része, és meghalt a király, II. Lajos is. Ráadásul az országban I. (Szapolyai) János (1526–1540) és I. (Habsburg) Ferdinánd (1527–1564) személyében két királyt választottak, a kialakult helyzet pedig az oszmánok malmára hajtotta a vizet. A szultán nem hódította meg egyből az országot, tervei között Bécs elfoglalása kapott prioritást, de ezt a célt 1529-ben és 1532-ben sem sikerült elérnie. I. János királyt azonban vazallusává tette, s vele együtt az ország középső és keleti felét az oszmánok érdekszférájába vont. I. János halálát követően azonban új helyzet állt elő, így az oszmánok elfoglalták Budát (1541). Szülejmán úgy döntött, hogy az ország keleti felén, Erdélyben és a tiszántúli részen János özvegye és fia, János Zsigmond uralkodhat, a Temesközben pedig Petrovics Péter temesi bán.¹ Döntése az országon belüli új hatalmi átrendeződés kezdete lett: néhány évtized alatt az ország keleti felében az Erdélyi Fejedelemség új hatalmi centrumként jelent meg, amely a török vazallusa, de formálisan a Magyar Királyság része volt. Az új hatalmi viszonyokat a drinápolyi béke (1568) és a speyeri szerződés (1570) szentesítette, így a Magyar Királyság mintegy kétharmada direkt és indirekt formában az Oszmán Birodalom befolyása alá került. Ám az igazi csapást az jelentette, hogy az ország a Habsburg és az Oszmán Birodalom ütközőzónájába került.

A keresztény és oszmán végvidék félkaréjban szelte ketté az országot, így alig maradt olyan terület, amit ne érintett volna a háborúskodás. A 16. század második felében az Adriai-tengertől az Erdélyi Fejedelemség határáig mintegy 1000 kilométer hosszan épült ki a magyar és a vele szemben lévő oszmán védelmi rendszer. Mivel a magyarországi várrendszer az oszmánok szárazföldi előrenyomulásnak fő irányába esett, a legfontosabb láncszeme volt annak a védelmi övezetnek, amely Észak-Afrikától Spanyolország nyugati és Itália

¹ Fodor Pál: *Török politika Magyarországon (1520–1541)*. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. 1998. 7–12. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.); Papp Sándor: *Magyarország és az Oszmán Birodalom a kezdetektől 1540-ig*. In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest, 2004. 61–88.

déli partjain át, a dalmát és görög szigeteken lévő velencei erősségeken keresztül egészen a podóliai várakig húzódtott.

Az osztrák Habsburgok örökös tartományainak és a Német–római Birodalom fejedelemségeinek anyagi és katonai támogatásával a magyar területen 1570-től 100–130 kisebb-nagyobb erődítményből álló, mélységében is tagolt védelmi rendszert hoztak létre. A várrendszert kisebb őrhelyek (őrtornyok, vigyázóházak) sűrű szövetű hálója egészítette ki, amelyek a határvédelem és információszerzés nélkülözhetetlen elemei voltak. A végvidéki erődítményekben mintegy 20 000–22 000 főnyi királyi katonaság szolgált, amelynek éves zsoldösszege 1572 és 1594 között kisebb-nagyobb ingadozásokkal 1,4 millió, az összes hadikiadások volumene pedig 2 millió rajnai forint körül mozgott.² Emellett több tucat földesúri tulajdonban lévő vár, illetve jelentős létszámú főúri és rendi haderő egészítette ki a királyi helyőrségeket. A felső-magyarországi főkapitányság 1582. évi végvárjegyzékében például négy földesúri erődítmény, Ecsed, Kisvárd, Krasznahorka és Ungvár is szerepelt. Az itt lévő helyőrség zsoldját az uralkodó finanszírozta, de a főúri tulajdonosok ennél jelentősebb magánhaderővel rendelkeztek.³ Az Ecsedet birtokló ecsedi Báthori István a turai rajtaütésben (1585) 500 lovassal és 200 gyalogossal vett részt, amelynek tekintélyes része a família fegyvereseiből került ki.⁴ Homonnai Drugeth István, Ungvár erősségének ura pedig három évvel később több mint háromszáz katonája élén vett részt a szikszói ütközetben.⁵

Hasonló védelmi struktúra épült ki a királyi országrésszel, illetve az Erdélyi Fejedelemséggel határos oszmán végvidéken is. Váraikban a 16. század utolsó harmadában mintegy 18 000 katona szolgált, amelyet átlagban mintegy 7000 főt számláló szpáhi és az általuk kiállított katonaság (dzsebelük) egészített ki.⁶ Emellett a keresztény oldalhoz hasonlóan az oszmán végvidékeken is jelentős volt a szabad zsoldosok száma, akikből a helyőrségeket egészítették ki, illetve alkalmi hadivállalkozásokra fogadták fel őket.

Az eddig feltárt adatok azt bizonyítják, hogy a magyar és oszmán végvidékeket erőegyensúly jellemezte. Vagyis nagyságrendileg annyi katona állomásozott az oszmán végvidékeken, mint amennyi a keresztény oldalon. Megdőlt az a tétel is, hogy a Habsburg uralkodók elhanyagolták volna a magyar végvidéket. Nemcsak a háborús, hanem a békeévekben is rengeteg pénz és katona áramlott a királyi országrészbe.⁷

Bár a 16. század nyolcvanas éveire hatalmas anyagi ráfordítással mindkét nagyhatalom kiépítette saját védelmi rendszerét, hamar kiderült, hogy az erődítmények megfelelő lét-

² Pálffy Géza: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 1. sz. 114–185.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 138–152., 157–165. (História könyvtár, Monográfiák, 27.)

³ Pálffy: *A magyarországi és délvidéki végvárrendszer*, 162.

⁴ Gömöri Gusztáv: *A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én*. Hadtörténelmi Közlemények, 9. évf. (1894) 681.

⁵ Trócsányi Zsolt: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése)*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1978. (1979) 63.

⁶ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995. 81–110. (História könyvtár, Monográfiák, 7.); Tóth Sándor László: *Hódoltsági török várak őrsege egy 1576–1590. évi német összeírásban*. Aetas, 23. évf. (2008) 4. sz. 99–128.; Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás*. Budapest, 2014. 334–336., 349–363. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára).

⁷ Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*. Budapest, 2004. 61–68., 99–113.; Pálffy Géza: *Szent István birodalma a Német–római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német–római Császárság a 16–17. században*, Történelmi Szemle, 49. évf. (2007) 3. sz. 331–337.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság*, 150–160.

számú őrsséggel való ellátása anyagi lehetőségeik határait feszegette. A kérdés csak az volt, hogy az adott évben a határvidék éppen mennyi deficitet termel az államháztartás számára. Egyik oldalon sem volt elegendő pénz és ember, hogy a határokat hatékonyan lezárják. A korabeli források is arról tanúskodnak, hogy a drinápolyi békét követő években a magyar–oszmán határvidék bármely pontján, bármelyik pillanatban kirobbanhattak fegyveres összetűzések, amit a falvak, városok feldúlása, az állatállomány elhajtása és rabszedés kísért. A szemben álló felek egymásra hárították a felelősséget, ám óvakodtak attól, hogy akcióik nyílt háborúvá fajuljanak.⁸

A magyar történet- és hadtörténetírás ezeket az eseményeket jórészt az oszmán hódítók agresszivitásának és a végvári rendszer védelmi képessége elégtelenségének számlájára írta. Ez utóbbiért általában a Habsburg uralkodót és kormányzatot tették felelőssé. Arról azonban már kevés szó esett, hogy az ellenfél védelmi hálóját legalább olyan lyukas volt, mint a magyar. Az oszmán haderő támaszpontrendszere biztosította a határzóna stratégiai pontjait, de a hódoltság belső vidékeit nehezen tudták ellenőrizni. Az ellenfél fegyvereseinek támadásai és hódoltsági jelenléte olyan nyomasztóvá vált, hogy a 16. század második felétől kezdve voltak olyan időszakok, amikor a törökök helyőrségeik közvetlen környékén kívül saját biztonságukat sem tudták szavatolni. Ibrahim Pecsevi oszmán történetíró szerint az egyik palánkjából a másikba csak jelentős katonai kísérettel lehetett eljutni, és a magyar hajdúk egészen Zimonyig portyáztak.⁹

Pecsevi úgy vélte, a lakosság kirablása és elhurcolása vezetett az áldatlan állapotokhoz, de emellett számos politikai, katonai és gazdasági oka volt annak, hogy az oszmánok nem tudták integrálni birodalmukba a hódoltságot. A magyar államnak ugyanis a 16. század végére részben sikerült reorganizálnia vármegyei intézményeit, illetve a földesuraknak birtok- és birtokigazgatási hálózatuk egy részét, a végvári és földesúri katonaság segítségével pedig tovább adóztatták a hódoltság lakosságának jelentős részét. A „kettős birtoklás”, vagyis a „kondomínium” rendszere nem volt ismeretlen az Oszmán Birodalom határvidékein.¹⁰ A magyarországi hódoltsági területek esetében a kettős birtoklás együtt járt a Magyar Királyság, vagyis az ellenség korlátozott állami jelenlétével (királyi és rendi jogszolgáltatás, birtokadományozás, adóztatás), ami a területek felszabadításáig fennmaradt.

A katonai erőviszonyok egyensúlyba kerülése mellett az oszmán vezetés pragmatizmusa is kellett ahhoz, hogy eltűrjék a magyar adóztatást, intézményeinek és a hozzájuk szorosan kapcsolódó városi és falusi önkormányzatoknak a működését. E hatalommegosztásért „cserébe” az oszmánok a hódoltság keresztény peremvidékeinek hódoltatásával és adóztatásával igyekeztek kárpótolni magukat.¹¹ A magyar–oszmán hatalmi osztozkodás a hódoltságban és a hódoltsági peremvidékeken olyan sajátos helyzetet teremtett, amely az egyik leg-

⁸ Erre lásd: Takáts Sándor – Eckhart Ferencz – Szekfű Gyula (szerk.): *A budai basák magyar nyelvű levelezése. 1553–1589. 1. köt.* Budapest, 1915.

⁹ *Török történetírók.* 3. köt. 1566–1659. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Karácson Imre. Budapest, 1916. 113–114. (Török–magyarkori történelmi emlékek, 5. Második osztály: Írók.)

¹⁰ Ágoston: *Európa és az Oszmán hódítás*, 324–327.

¹¹ A hódoltság, illetve a hódoltsági peremvidékek adóztatására lásd: Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában.* Budapest, 1885. 324–384.; Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, 1981. 60–139.; Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 145–163. A hódoltsági magyar intézményrendszerek továbbélésére összefoglalóan lásd: Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban.* Budapest, 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21.); Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”: Oszmán terjeszkedés a Dél-nyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest, 2014. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések).

főbb oka és okozója lett a békeidőszak határvidéki nyugtalanságnak és a különböző katonai akcióknak.

Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke tárgyalásain felvetődött a pontosabb határvonalak meghúzásának igénye. Erre mutat, hogy a béke jelenleg ismert szövegváltozatának 23. és 24. pontjában előírták a „közös”, vagyis a hódoltsági peremvidékek mindkét részre adózó jobbágyságainak számbavételét és a határjelek lerakását. Rögzítették azt is, hogy a határmenti bizottságok tevékenységének végéig a „közös jobbágyságok egész ügye abban az állapotban maradjon, amelyben azelőtt volt s melyben ez idő szerint is van”.¹² A határmegállapító bizottság munkáját nem ismerjük, de a határjelek lerakására, így a határvonal pontosabb megvonására, úgy tűnik, nem került sor. A két fél érdekszféráját az általuk birtokolt falvak számbavételével igyekeztek elkülöníteni, amihez felhasználták a török adószedők által készített *tahrir* deftereket is. De éppen a kettős adóztatás miatt a szemben álló várak közti határzónát sem lehetett egyértelműen megvonni, mert az mindkét oldalon mélyen benyúlt a hódoltsági peremvidékekbe.

Az oszmánok európai határainak pontosabb kijelölésére a Lengyel Királyság esetében ismerünk példát. Kezdetben itt is a falvak hovatarozása szerint húzták meg a határt. De 1680-ban már igyekeztek azokat a folyók mentén megvonni, s ott, ahol ez nem volt lehetséges, határjelekkel különítették el a felségterületeket.¹³

A törökellenes felszabadító háború eredményeként a Magyar Királyságban is lehetőség nyílt arra, hogy a karlócai békét (1699) követően zömmel a folyók mentén (Maros, Duna, Száva, Una, Glina, Rabna, Korana) húzzák meg a Habsburg és az Oszmán Birodalom közti határt. Ennek pontos megállapítására közös határkijelölő bizottságot hoztak létre, amelyet Luigi Ferdinando Marsigli hadmérnök tábornok és Ibrahim pasa vezetett. 1699 és 1701 között feltérképezték és a szárazföldi részekben különböző határjelekkel különböztették meg a két birodalom felségterületeit. Egyedül egy kisebb határszakaszon, Novi térségében nem született egyezség, ennek kijelölésére később került sor.¹⁴

Ekkor fejeződött be az a csaknem másfél évtizedes folyamat, amely során új védelmi rendszer épült ki az oszmán határon. Ennek gerincét a császári haderő állandóan fegyverben tartott alakulatai – köztük magyar ezredek – alkották, de bevonták a határőrizetbe az itt letelepített délszláv, korabeli szóhasználatral rác katonaságot is.¹⁵ A karlócai békét követően a rablók garázdálkodásait leszámítva megszűntek az elmúlt két évszázad békeéveit jellemző határháborúk. A változás számos okra vezethető vissza: meggyengült az Oszmán Birodalom, császári oldalon az állandó hadsereg keretében szilárd védelmi rendszert építettek ki, megtörtént a határok pontos, térképekkel dokumentált kijelölése, a centralizált államigazgatás pedig betartatta a béke rendelkezéseit. Ez utóbbihoz szorosan hozzátartozott, hogy megtörtént a magyar rendek katonai hatalmát, és az oszmánok Magyarországról való

¹² Békekötés II. Miksa német császár és II. Szelim török szultán között. Drinápoly, 1568. február 17. Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790.* 1. köt. Budapest, 1968. 151.

¹³ F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701).* Doktori disszertáció (kézirat). Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2008. 31.

¹⁴ F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 131–175.; Suba János: *A karlócai békében kijelölt határ határtérképe.* Hadtörténelmi Közlemények, 127. évf. (2014) 1. sz. 136–143.; Tóth Hajnalka: *Vár, sánc vagy őrház? – Miket építettek az erdélyi–temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után?* Keletkutatás, 2017. ősz. 35–36.

¹⁵ Czigány: *Reform vagy kudarc*, 160–169.; Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése.* Budapest, 2013. 79–112., 222–273. (Fons könyvek, 4.)

kiszorításával megszűnt a hajdan volt ellenségeskedések egyik legfőbb kiváltó oka, a kondomínium, vagyis a kettős birtoklás.

Nyilvánvaló, hogy a 16–17. század határfogalma különbözött a 19. század végén meggyökeresedett európai modelltől, nem is beszélve a hidegháborúban kialakult „vasfüggöny” rendszerétől, de a magyarországi hódoltság határait valójában a kettős birtoklásból fakadóan nehéz meghatározni.¹⁶ Salamon Ferenc klasszikusnak számító munkájában katonai megközelítésben a magyar végvárvonalat tartotta határnak.¹⁷ Érvelése abból a szempontból mindenképpen jogos, hogy a végvárvonal a Magyar Királyság támaszpontrendszereként az állandó katonai jelenlétet jelezte. Mivel azonban a határ teljesen átjárható volt, egy tágabb határovezzettel kell számolni, amely általában a két végvárvonal közti területen és az erődítmények közvetlen környékén húzódott. Így a szembenálló felek az általuk egyedül vagy közösen birtokolt falvak szerint osztottak a határterületen.

Egy korabeli dokumentumból tudjuk, hogy az 1570-ben Speyerben megtartott német birodalmi gyűlésre térkép (*Mappa*) és helységleírás (*Descriptio Locorum*) készült a magyarországi végvárakról.¹⁸ Noha a térkép és a hozzá csatolt helységleírás nem ismert, úgy vélem, hogy az valószínűleg a drinápolyi békekötés után kiküldött határmegállapító bizottság munkájának figyelembevételével készült. A 16. és 17. századi haditérképek szintén csak a két fél birtokában lévő várakat tüntették fel, amelyeket különféle jelzésekkel (zászlókkal, félholddal vagy piros körrel) különböztettek meg.¹⁹

A Habsburg és az Oszmán Birodalom közti határzóna nagysága részben attól függött, hogy a szembenálló várak meddig tudták kiterjeszteni rendszeres adóztatási tevékenységüket. Ez az állapot lényegében mindkét félnek megfelelt, hiszen a magyarok az oszmánokat hódítóknak, betolakodóknak tartották, és az ország megszállt részének adóztatását, a magyar állami jogszolgáltatás folytonosságát természetesnek tekintették. Oszmán oldalon viszont a „határtalanságban” határtalan lehetőséget láttak a hódoltság keresztény peremvidékeinek adóztatására.

Ha egyszer lajstromba vennénk a magyar és oszmán katonaság „békeidőkben” indított akcióit, valószínűleg az egyik legnagyobb tételt az adóztatási háttérű vállalkozások tennék ki. A közvetlen környék adóztatását mindkét oldalon természetesnek tekintették, de számos várnak igen nagy volt az „akciórádiusza”. Tanulmányunk szűkre szabott keretei miatt csak két jellemző példát említenék: a bányavidéki és a felső-magyarországi főkapitányság közé ékelődő Fülek várát és a hódoltsági végvidék keleti részébe éket verő Egert.

Fülek vára 1554-ben került törökök kezére, akik hamarosan ötven–hatvan kilométeres körzetben Zólyom és Murány környékének falvait és városait igyekeztek adófizetésre kényszeríteni. Tevékenységük olyan jól sikerült, hogy 1575-ben Divény várát elfoglalva tovább stabilizálták helyzetüket, közel kerültek ahhoz, hogy egy nyílt háború alkalmával kettévágják az országot. Divény visszafoglalásával többször is próbálkozott a végvidéki katonaság, és az sem véletlen, hogy az 1593-ban meginduló törökellenes háború első célpontjai között

¹⁶ Szakály: *Magyar adóztatás*, 30–33.; F. Molnár: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 18–20.

¹⁷ Salamon: *Magyarország a török hódítás*, 301.

¹⁸ Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Budapest, 1999. 31.

¹⁹ Pálffy: *Európa védelmében*, 27–59. III. és VII. számú melléklet, illetve Giovanni Jacobo Gasparininek a kiadványhoz fakszimilében csatolt térképe. Martin Stier császári hadmérnök 1661-ben készített, majd 1684-ben kiadott térképén és a hozzá csatolt névjegyzékben az oszmán kézen lévő várakat félholddal jelölték. *Vermehrte und verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn und deren andern angrentzenden Königreiche Fürstenthumen und Landschaften samt denen Grentz, Posten....* Nürnberg, 1684. Hadtörténelmi térképtár, B IX a 487/1.

éppen a török által birtokolt nógrádi várak voltak.²⁰ A füleki katonáknak a csaknem száz-húsz kilométerre lévő Dobsina városát is sikerült adófizetésre kényszeríteniük. Egy idő múlva azonban a dobsinaiak nem fizették meg a kialkudott adót, ezért a törökök megrohanták és kifosztották (1584. október 14.) a helységet. Összesen 352 lakost vittek el, akiket eladtak rabszolgának.²¹ Fülek 1593. évi visszafoglalását követően Dobsina csak néhány évre mentesült a török adó alól, és Eger elvesztését (1596) követően újra oszmán adófizető lett.

Miközben a fülekiek az egri fővár mögötti helységeket adóztatták, addig az egri vitézek a Szerémségig és a Maros folyóig portyázva adóztatták a hódoltságot, folyamatosan zaklatták a török helyőrségeket. Az egri váruradalomhoz ekkor még jelentős hódoltsági birtokok tartoztak, de az egri katonák készséggel teljesítették a földesurak adóbeszedési megbízásait is. Helyzetüket olyan szilárdnak ítélték, hogy a teljesen oszmán uralom alatt lévő Békés vármegyében több birtokra is királyi adományt szereztek. Így hódoltsági helységekből nemcsak a váruradalom, hanem a tisztikar is jelentős jövedelmet húzott.²²

Néhány nappal Dobsina lerohanása előtt az egri vitézek egy része a tokaji, diósgyőri, ónodi, cserépi és siroki vár katonáival karöltve éppen a Pest várához közeli Dömsödön tartott vásárt támadta meg, de súlyos harcba keveredtek a környező török palánkok őrségével. Az egri katonák abban az esztendőben már túl voltak a szolnoki, a balaszentmiklósi (ma Törökszentmiklós) és a jászberényi palánk ellen végrehajtott akciókon.²³

A végvári védelem azonban több alkalommal jól zárt. Szikszót a füleki és a környező török végvárak katonasága 1558-ban és 1577-ben is megtámadta, de a zsákmánnyal visszavonuló ellenséget mindkét alkalommal utolérték és szétverték a végvári vitézek. A legnagyobb támadás, amelyet egy korabeli históriás ének és egy német nyelvű röplap is megörökített, 1588 szeptemberében érte a várost. Ekkor Kara Ali fehérvári szandzsákbég vezetésével jelentős létszámú sereg érkezett az adófizetést megtagadó Szikszó megbüntetésére. Rákóczi Zsigmond egri főkapitánynak azonban időben sikerült mozgósítania a felső-magyarországi végvidék csapatait, és szétverték a török sereget.²⁴

Bár a kortársak kezdetben nagy reményeket fűztek az 1593-ban megindult oszmánellenes háborúhoz, hamar kiderült, hogy a VIII. Kelemen pápa által létre hozott Szent Liga csapatai továbbra sem tudják nyílt csatában legyőzni az oszmánokat. Ráadásul a várháborúkban Eger (1596) és Kanizsa (1600) elfoglalásával északon és délen az oszmánok óriási rést ütöttek a magyarországi törökellenes védelmi rendszeren, Győrt pedig bő három évig (1594–1598) birtokolták. A Magyar Királyság és Bécs elfoglalását azonban nem tudták elérni.²⁵ Mivel a hódoltság két vilajettel (egri, kanizsai) bővült, és Erdélyt is sikerült megtar-

²⁰ Ali budai basa 1581 augusztusában Miksa főhercegnek írt levelében a békebontások között említi, hogy a bányaavidéki végek 2500 katonája megtámadta Divény várát. *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, 229–230.

²¹ Piltzius Gáspár: *A törökök betörése Dobsinára 1584. évi október hó 14-én. Piltzius Gáspár latin eredetijének fordítása előszóval és a szükséges magyarázatokkal*. Rozsnyó, 1903. 38–49.

²² Szakály: *Magyar adóztatás*, 108–109.; Kenyeres István: *A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Végvár és ellátás*. Eger, 2001. 142–150. (Studia Agriensia, 22.)

²³ Csiffáry Gergely: *Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között*. Az Egri Múzeum Évkönyve, 46. (2010) 65–66.

²⁴ Trócsányi: *Rákóczi Zsigmond*, 63–64.; Szabó András: *Az 1588-as szikszói csata és propagandája*. Hadtörténelmi Közlemények, 112. évf. (1999) 4. sz. 851–855.

²⁵ Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete két kötetben. A honfoglalástól a kiegyezésig*. 1. köt. Budapest, 1985. 210–227.; Nagy László: „Megfogyva bár, de törve nem...” – Török háborúk viharában (1541–1699). Budapest, 1990. 103–176.; Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999. 208–224.; Tóth Sándor László: *A mező-*

tani vazallusi státuszában, a háború katonai mérlege az oszmánok javára billent. A Magyar Királyságban bekövetkezett politikai-katonai fordulat szintén az Oszmán Birodalomnak kedvezett: Bocskai István (hajdú-rendi) felkelése (1604) megváltásként érte a magyarországi hosszú háborútól kimerült és az előző évi perzsa támadás következtében kétfrontos háborúra kényszerülő oszmán hadigépezetet.²⁶ Ennek köszönhetően Lala Mehmed nagyvezérnek sikerült visszafoglalnia Esztergomot, így a keresztény haderő az Erdélyhez tartozó Lippát, illetve Jenőt leszámítva csupán Vác és a nógrádi várak visszaszerzését könyvelhette el nyereségként.

A Bocskai-felkelést és a tizenöt éves háborút lezáró bécsi és zsitvatoroki békéknek (1606), illetve a Habsburg-dinasztia belső válságának köszönhetően az 1608–1609. évi országgyűlésen egyfajta rendi „hatalom visszavétel” zajlott le. Az új uralkodó, II. Mátyás (1608–1618) garanciát adott az addig mellőzött vagy kiűresített rendi intézmények (a kancellária- és a kincstárnoki hivatal, illetve a Magyar Tanács) visszaállítására, sőt a Magyar Kamara függetlenségének biztosítására is ígéret tett.²⁷

A rendi hatalom megerősödése számos változást eredményezett a királyság hadügyének gerincét adó oszmánellenes védelmi rendszerben. A végvidékek kettős hadügyi struktúrájának helyi irányítása egy kézbe került, mivel az azonos területen működő végvidéki és kerületi főkapitányi posztokat ugyanaz a személy töltötte be. A végvidéki főkapitányok változatlanul az Udvari Haditanácsnak voltak alárendelve, és az igazgatási területükön fekvő várak és erődítmények királyi zsoldon lévő őrségeinek irányításáért voltak felelősek. Felértékelődött azonban a kerületi főkapitányok szerepköre, amelybe az illetékességük alá tartozó vármegyék hadügyeinek (nemesi felkelés, vármegyei katonaság, hadiadó) intézése és a rendek által megszavazott hadiadóból fenntartott főkapitányi kontingens irányítása tartozott.²⁸ Törvényben (1608/11. tc.) rögzítették, hogy az addigi gyakorlattól eltérően a véghegyek kapitányi és főkapitányi posztjait „minden valláskülönbség nélkül”, „született magyarokkal” töltsék be.²⁹ A kivételt a győri főkapitányság jelentette, ahol a végvidéki főkapitányi posztot császári tábornokok kapták, a század második felétől az Udvari Haditanács elnökei. Itt a végvidék vármegyeinek rendi haderejét a dunántúli kerületi főkapitány alá rendelték, aki egyben a Kanizsa elleni végvidéki és kerületi főkapitány teendőit is ellátta.

Jóllehet országgyűlési határozat intézkedett arról, hogy a győri végvidéki főkapitánynak magyar helyettese is legyen, ezt a rendelkezést csak 1626-ban hajtották végre, amikor Zichy

keresztiesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 129–426.; Bagi Zoltán Péter: *A császári királyi mezei hadsereg a tizenöt-éves háborúban.* Budapest, 2010.

²⁶ Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711.* Budapest, 1990. 176–177. (Magyarok Európában, 3.); Nagy: „Megfogya bár, de törve nem...”, 177–178.; Pálffy: *A Magyar Királyság*, 351–386.; Medzibrodsky Endre: *A XVI–XVII. századi török-perzsa háborúk történetének kérdéséhez.* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica, 10. (1962) 28–31. A Bocskai felkelésre és a török szövetségre nézve lásd: Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története.* Budapest, 1961.; uő: *Bocskai István a hadak élén.* Budapest, 1981.; Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegészítés. A Bocskai-felkelés történetéhez.* Budapest, 2015.

²⁷ Szakály: *Magyar intézmények*, 136–137.; Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története.* Budapest, 2000. 30–31. (Magyar századok, 7.); Pálffy: *A Magyar Királyság*, 384–402.

²⁸ Pálffy Géza: *A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig.* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 2–3. sz. 163–217.

²⁹ A hadügyi rendelkezéseket a koronázás utáni törvényekben szabályozták. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1608–1657. évi törvényzettek.* Fordították és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső, Budapest 1900. 16–17., 22–23., 32–35.

Pál került erre a posztra. Ugyanakkor a nádor katonai jogosítványait nem sikerült a győri főkapitányságra kiterjeszteni.

Alapvető változást hozott, hogy a rendek követelésére (1608/12. tc.) a német (császári) katonaság legnagyobb részét kivonták az országból, csak néhány stratégiai fontosságú erődítményben (Komárom, Érsekújvár, Léva, Fülek, Szendrő, Szatmár) maradtak császári alakulatok. Mindezek következtében 1608 után a szűkebben vett Magyar Királyság (Horvátország nélkül) négy végvidéki főkapitányságának helyőrségeiben 10 000–11 000 főnyi magyarországi toborzású királyi és 2000–3000 fős német végvári (*teutsche ordinari gräniz*) katonával számolhatunk. A végvidékek hadügyi struktúrájának azonban csak egyik eleme volt az uralkodó zsoldján lévő várkatonaság, amely a királyság állandó hadseregét alkotta.

Mivel az uralkodó a Habsburg Birodalom belső válsága, majd pedig a harmincéves háború (1618–1648) miatt nem tudott kellő részt vállalni a török elleni védelemből, és a német katonaság állomásoztatását is korlátozták, a feudális alapon szervezett katonai egységek – a főúri és vármegyei katonaság – egyre nagyobb szerepet kaptak a határvédelmi rendszerben. Az 1649. évi országgyűlés a kirótt hadiadó és a részleges nemesi felkelés helyett három évre 3900 fős rendi haderő felállítását és királyi erősségekbe történő szétosztását rendelte el. Ez a gyakorlat, amely vármegyei szinten már eddig is működött, az 1660-as évekig nyomon követhető.

Hogy adott esetben mekkora rendi haderővel egészíthették ki a végvári katonaságot, arra vonatkozóan Batthyány I. Ádám kerületi főkapitányi működése idejéről rendelkezünk pontosabb adatokkal. A főúr az 1640-es és 1650-es években végvidéki főkapitányként mintegy 2000 végvári katonával, kerületi főkapitányként az állandóan fegyverben tartott 250 fős főkapitányi csapattal együtt az összes dunántúli megye és a főurak haderejével is rendelkezhetett. Így, ha kellett, több mint 6000 főnyi haderőt is fel tudott sorakoztatni a dunántúli végeken.³⁰ Batthyány maga is jó példával járt elő, és főkapitányi működése alatt 2000 főre növelve megduplázta magánhaderejét. Udvari kapcsolatai mellett a török elleni védelemben tanúsított áldozatvállalása és személyes bátorsága hozzájárult ahhoz, hogy 1655-ben az uralkodó mindkét főkapitányi posztot örökletessé tette családjá számára.³¹

A felső-magyarországi főkapitányság sok szempontból sajátos helyzetet foglalt el az ország oszmánellenes védelmi rendszerében. A régió, amely három hatalom ütközőzónájában feküdt, a királyi országrész legmilitarizáltabb része volt. Innen indult el a Bocskai-felkelés, és itt maradtak a legszilárdabbak a protestantizmus bástyái. Nemessége és politikai elitjének rokoni és gazdasági szálai elsősorban az Erdélyi Fejedelemséghez és a Lengyel Királysághoz kötődtek. Területén óriási számban éltek szabadhajdúk, akiknek fegyverkínálatából az erdélyi és királyi hatalom egyaránt bőven merített. Bocskai, majd az erdélyi fejedelmek uralkodóként és földesúrként több mint 20 000 hajdút telepítettek le zömmel Szabolcs és Bihar vármegyéiben. A szabolcsiak a király szolgálatában álltak és a felső-magyarországi főkapitány fennhatósága alá kerültek, a bihariak az erdélyi fejedelmeket szolgálták a váradi főkapitány alárendeltségében.³²

³⁰ Czigány István: *A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén*. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Batthyány I. Ádám és köre*. Piliscsaba, 2013. 76–89.

³¹ Pálffy Géza: *A Batthyány család a törökellenes határvédelemben a XVI–XVII. században*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 2. sz. 331–332.

³² Czigány István: *A militarizált társadalom rétegződése és szerepe a felső-magyarországi végvidéken a 17. században*. In: Berecz Máttyás – Bujdosné Pap Györgyi – Petercsák Tivadar (szerk.): *Végvár és mentalitás a kora újkor Európában*. Eger, 2015. 41–51. (Studia Agriensa, 31.)

A felső-magyarországi főúri familiák közül elsősorban az Andrásyak, Báthoryak, Homonnai Drugethek és Széchyek, később pedig a Csákyak rendelkeztek számottevő saját katonasággal. Az országész legnagyobb földesúri haderejét és erődítményláncolatát (Ecsed, Munkács, Ónod, Sárospatak, Szerencs, Tokaj) azonban az előző század végén felemelkedő Rákóczi család hozta létre. Bár a familia tagjai végvidéki főkapitányi tisztséget nem viseltek, a birtokukba került három végvárból jelentős létszámú őrséget tartottak, fegyveres erejük összlétszáma pedig jóval felülmúlta a fent említett dunántúli arisztokrata társaikét.³³

A zsitvatoroki békeegyezmény határfelfogása a régi viszonyokat tükrözte, vagyis a szemben álló végvárakhoz tartozó vagy hódoltatott birtokok alapján jelölte ki a hódoltsági peremvidéket is magában foglaló határzónát. A dokumentumban nevesítették a határerődítményeket: északon a keresztények kezére került nógrádi várakat (Ajnácskő, Divény, Füle, Gyarmat, Kékkő, Nógrád, Somoskő, Palánk, Szécsény) és Vácot, továbbá az oszmánok által elfoglalt, illetve visszafoglalt Egert, Kanizsát és Esztergomot. Megállapodtak abban, hogy a nógrádi várakhoz és a Váchoz tartozó helységek többé nem adóznak a töröknek, kivéve azokat a falvakat, amelyekben Eger elfoglalását követően is adót szedtek az oszmánok.³⁴ Az oszmán fél azonban egy olyan meghamisított török nyelvű példányt íratott alá a magyarokkal, amelyben a nógrádi és a Vác környéki falvak továbbra is nekik adóznak.³⁵ A felmerült problémát az Esztergomhoz tartozó falvak ügyével együtt az 1615. évi bécsi békétárgyalásokon igyekeztek rendezni. Az Esztergomnál követelt százötvennyolc keresztény faluból hatvanat a katonai és diplomáciai nyomás következtében átengedtek a törököknek. Az 1618. évi komáromi egyezményben pedig az átengedett települések adófizetési módját is előírták, a nógrádi várak esetében viszont az eredeti értelmezés maradt érvényben.³⁶

Kanizsánál – amely gyakorlatilag beékelődött a keresztény végvidékbe – a birtokviszonyok még az átlagosnál is zavarosabbak voltak, így a zsitvatoroki békében Batthyány Ferenc, a Kanizsával szembeni végek főkapitánya és a budai pasa közti tárgyalásokra bízták a rendezést.³⁷ Itt is felállt a határmegállapító bizottság, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal több évtizedig működött. 1609-ben magyar részről összeírták a Kanizsával szembeni végvárakhoz tartozó falvakat, köztük az egykor Kanizsához tartozókat is. Berényt, Gelsét, Iharost és Újudvart, amelyek a töröknek is adóztak, például ekkor rendelték Kiskomárom várához.³⁸

A hódoltság többi határzónájában is felállították a határleírást végző bizottságokat, mivel úgy állapodtak meg, hogy csak a háború, azaz az 1593 előtt hódolt vagy adóztatott helyekről lehet a továbbiakban adót követelni. Erre hivatkozott Batthyány I. Ádám egy való-

³³ Ónod urbárium 1652. június 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156 Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 88. Nr. 23. Registrata.; Lorántffy Zsuzsanna 1652. évi konvenciók könyve. 1652. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 105. fol. 3–37.

³⁴ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1526–1608. évi törvénczykkek.* Fordították és utalásokkal ellátták: Dr. Kolosvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső, Budapest 1899. 992–993.

³⁵ Fekete Lajos: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1645.* Budapest, 1932. 212. A békeszerződés és a hamisítás történetére lásd: Nehring, Karl: *A zsitvatoroki szerződés története.* Századok, 120. évf. (1986) 1. sz. 12–14., 30–33.

³⁶ Salamon Ferenc: *Két magyar diplomata a XVII. századból.* Pest, 1867. 267–268., 276–280.; Szakály: *Magyar adóztatás,* 164–165.

³⁷ *Corpus Juris Hungarici 1526–1608,* 993.; Jászay Pál: *A gyarmati béke.* Tudománytár, Értekezések, 2. (1837) 1. sz. 71.

³⁸ Szvitek Róbert József: *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben.* PhD disszertáció. Kézirat. Budapest, 2008. 134.; Szakály Ferenc: *Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt.* Zalai Múzeum, 4. évf. (1992) 25.

színüleg hódoltatni akaró török főtiszt számára írt levele fogalmazványában: „...mivel miénk ez az föld és ország, [ti] csak jövevének vagytok benne. Más az hogy az békesség előtt a[z] kik holdultak voltak, azoknak beholdulásokat mi sem ellenezzök, de hogy az békesség alatt hodultassatok azt meg nem engedjök.”³⁹

Mindkét fél számára megtiltották az egymás területén történő adószedést, azt a falusi bírák kötelességévé tették. Hagytak azonban egy kiskaput, amely a gyakorlatban lehetővé tette az egymás területére történő átjárást. Az adó elmaradása esetén a magyar, illetve az oszmán végvidék illetékes katonai vezetőinek vagy a „társföldesúrnak” kellett gondoskodnia annak beszedéséről. Ha ez nem vezetett eredményre, akkor engedélyezték a közvetlen, vagyis a fegyveres adóbehajtást.⁴⁰ Ezt mindenki kénye-kedve szerint értelmezte, így „nyitva maradt” a határ. Az esemély ritka eset, hogy az adóbehajtásra hivatkozva az illetékes parancsnoktól menlevelet szereztek. 1668-ban például Ibrahim koppányi bég maga ajánlott fel „pöczétös” levelet és kíséretet Esterházy Pál tisztartójának, hogy behajthassa az esedékes adót.⁴¹

Az oszmánok a „nyitott határ” lehetőségeivel is élve rendkívül sikeres hódoltatási tevékenységét folytattak a Kanizsa elleni főkapitányság területén. Már 1584-ben hódoltatásra szemelték ki Körmendet, Sárvárt, Németújvárt és Szombathelyt, és az 1664-ben a végvidékre érkező Evlija Cselebi már úgy hallotta, hogy a kanizsai vilajetnek hét szandzsákja van, ebből kettő, Egerszeg és „Kemenvár” (valószínűleg Körmend) „az ellenség kezében van”.⁴² Evlija nem állított valótlanúságot, mert Egerszeg városa és környéke valóban adózott a törököknek, sőt a legnagyobb helyőrséggel rendelkező Kiskomárom mögött lévő falvak zöme is meghódolt.⁴³ A török adóztatás olyan mélyen benyúlt a keresztény erődítményrendszer mögé, hogy a Szentgotthárdhoz közeli Kéthelyt és Zsidát is elérte.⁴⁴

Sárkány István (ákosházi) kiskomáromi kapitány viszont a várával szemközti végvidéken több magyar falut, sőt az oszmánok által 1607 után az elnéptelenedett somogyi területekre betelepített rácokat is adófizetésre kényszerítette. A dunántúli nemesség és katonaság ez irányú tevékenységének sikerét mutatja, hogy az 1618. évi komáromi békeegyezményben Baranya, Tolna és Somogy vármegyék magyar részre történő adózását kénytelen volt az oszmán fél elismerni.⁴⁵

Bár a császári katonaság létszáma és a külhoni segély is megcsappant, a magyar végvidékeken mégis fennmaradt az erőegyensúly. A tizenöt éves háború befejezését követően a szemben álló végvidékeken csökkentették a várak katonaságát. Felső-Magyarországon

³⁹ Batthyány I. Ádám levélfogalmazványát idézi: J. Újváry Zsuzsanna: „Csak az nevét viseljük az békességnek...” Oszmán hódoltatás és hódítólevelek a Dunántúlon a XVII. században. In: uő (szerk.): Mindennapi élet a török árnyékában. Kora újkori társadalom és életmódtörténet. Piliscsaba, 2008. 28.

⁴⁰ Az adók beszedésének fent említett módját az 1615. évi bécsi és az 1618. évi komáromi békeszerződésben is megerősítették. Salamon: *Két magyar diplomata...*, 261., 267–268.

⁴¹ Szakály: *Magyar adóztatás*, 253.

⁴² Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 44.; *Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. Fordította és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. Budapest, 1904. 504. (Török–magyarkori történelmi emlékek, 4. Második osztály: Írók.)

⁴³ Kelenik József: *Királyi vár hódolt városban. Egerszeg mindennapjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647–1657)*. In: Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai*. Zalaegerszeg, 1997. 151–154., 171–172.

⁴⁴ Barta Gábor: *A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734*. In: Kuntár Lajos – Szabó László: *Szentgotthárd*. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981. 94.

⁴⁵ Salamon: *Két magyar diplomata*, 277–278.; Szakály: *Magyar adóztatás*, 178–185.

1604-ben még 3350 (köztük 1170 német) katona szolgálatával számoltak, 1607 elején már csak 2590 emberrel, 1610-ben pedig 2210 fős állománnyal.⁴⁶ Hasonló folyamat ment végbe a szemközti egri végvidéken is, ahol a 3405 fős várkatonaság 1605 és 1613 között 2448 főre apadt.⁴⁷ Hegyi Klára számításai szerint a budai vilajet Drávától északra lévő erődtítményeiben a század első harmadában 7494 várkatonát írtak össze. A győri és érsekújvári végvidék királyi helyőrségeinek keretlétszámai viszont ennél magasabbak voltak, a feltöltöttség aránya pedig 80–90% között mozgott.⁴⁸

Az összlétszám tekintetében hasonló adatokat kapunk. A század első felében a négy magyarországi végvidék negyvenhét erődtítményében kisebb-nagyobb ingadozásokkal 10 400 magyarországi katona szolgált. A negyvenes évektől néhány száz fővel megemelték a királyi keretlétszámokat, a német katonaság 4000–5000 főre szaporodott, és a főurak katonasága mellett többezres rendi és mezei haderő egészítette ki a végvidékek fegyveres erejét.

Minden fogyatékosága ellenére a rendeknek és a királyi kormányzatnak az oszmánok haderejével azonos nagyságrendű, közel 20 000 fős katonaságot sikerült fenntartania, amelynek hatékonysága alapvetően nem tért el az előző évszázad határvédelmi teljesítményétől. Jórészt ennek a végvidéki haderőnek köszönhető, hogy az adóztatás és a jogszolgáltatás terén – a Temesköz és a Szerémség kivételével – sikerült megőrizni a királyság intézményeinek jogfolytonosságát a hódoltságban. A király és a nádor a hódoltságban élt a birtokadományozás gyakorlatával, a hódolt megyék jelentős részére nemcsak az állami és földesúri adót, hanem a várak karbantartására rendelt ingyen munkát is kirótták. Alkalmanként a hódoltsági megyéket bevonták a katonaállításba is.⁴⁹ Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) 1619. évi támadásának idején például Zala vármegye a hódoltsági részeket is kötelezte egy jól felszerelt katona kiállítására.⁵⁰

A végvidéki haderő fenntartása óriási terhet jelentett. Csak a királyi várkatonaság éves zsoldja közel félmillió forintra rúgott.⁵¹ Az élelmezés elfogadható volt, de a zsoldfizetést, amely Európa-szerte problémát jelentett, nem sikerült megoldani. Így eltűrték a katonák kereskedését, gazdálkodását és illegális jövedelemszerzéseit, aminek tág teret biztosított a határvidék. Jelentős szerep jutott a végvidéki katonaság eltartásában a hódoltsági birtokoknak, birtokszerzéseknek. A tisztek eleve számoltak a zsoldhátralékokkal, és idővel vagy a királyságban, vagy a hódoltságban birtokadományokért folyamodtak.

Amit a békeegyezmények tiltottak – a helységek önkényes megsarcolását, az állatállomány elhajtását és a rabszedést –, az „mindennapos” tevékenységgé vált a végeken. Az utóbbi igen jövedelmező „üzletág” volt, amelynek megvoltak a sajátos törvényei, szokásrendszere és alkufolyamata. A rabkereskedelemben minden végvidéki kapitány – már csak a saját foglyok kiváltásának ürügyén is – érdekelt volt, de a Batthyány család ilyen irányú

⁴⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA) Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) 1607–13–1/e. Wiener HOKriegsrat (a továbbiakban: HKR) Akten 1608– Oktober – Nr. 16. Exp.; ÖStA KA HKR Akten 1610– July–22. Exp.; 1612–März– Nr. 17. Reg.

⁴⁷ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 104., 113.

⁴⁸ Hegyi: *Török berendezkedés Magyarországon*, 113.; Czigány: *Reform vagy kudarc*, 74–75.; ÖStA Hofkammerarchiv, Hofffinanz Ungarn, (a továbbiakban: HKA HFU) Kt. Rote Nr. 147. 1633 Konv. März, fol. 37–41.

⁴⁹ Szakály: *Magyar intézmények*, 23–31.

⁵⁰ Szakály: *Magyar adóztatás*, 223–241.; Turbully Éva: *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655*. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai gyűjtemény, 39.)

⁵¹ ÖStA HKA HFU Rote Nr. 188. 1652. Konv. Mai, fol. 160–163.

tevékenysége a legszervezettebbek közé tartozott.⁵² A rabkereskedelem a nyugat-európai hadszíntereken sem volt ismeretlen, de ott a harcoló felek általában rang szerint szabott váltságdíjakban állapodtak meg, így például „ha kapitán akar mily nagy úr legyen is a sarca ezer forint”.⁵³ Oszmán relációban Batthyány I. Ádám udvari kapitányáért, Palotay Miklósért 1650-ben 5000 birodalmi tallért és öt foglyot kértek.⁵⁴

Napirenden voltak a nagyobb megtorló akciók is. Ebben elsősorban az ország nyugati felének végvidéki parancsnokai jártak az élen. Batthyány I. Ádámnak huszonöt nagyobb portyájáról tudunk: 1639 novemberében 2487 fővel és 1648 májusában 2632 fővel Kanizsa, 1641 január–februárjában 4000 fővel Igal, 1649 januárjában 2664 fővel Segesd, 1657 április–májusában 2467 fővel Zsámbék ellen vonult. Legnagyobb vállalkozását Zrínyi Miklóssal együtt Kiskomárom török ostromát megtorlandó 7500 magyar, német és horvát katonával 1651 augusztusában Segesd ellen hajtotta végre.⁵⁵ Portyái a török féken tartása mellett hozzájárultak haderejének finanszírozásához is. Tisztjeivel együtt tekintélyes zsákmányra tett szert, de közlegényeiknek is jutott a vállalkozásokból egy-két havi zsold és némi portéka.⁵⁶

Bár az oszmánok a felső-magyarországi végvidéken is előszeretettel portyáztak, de olyan menetrendszerű megtorló akciók nem indultak ellenük, mint a nyugati országrészben. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a régió Erdély hatalmi törekvéseinek célpontja lett. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) a Porta engedélyével és segítségével viselt háborút a magyar király ellen. A keleti országrész legnagyobb fegyverforgató rétege, a hajdúság két felkelése (1607, 1630) is az oszmánok támogatását élvezte. Mivel Bocskai óta itt gyökeret vert a németellenesség és a törökkel való szövetkezés gondolata, Felső-Magyarország a század második felére az ország ellenzéki központjává, az oszmánellenes védelmi rendszer gyenge láncszemévé vált. A bujdosó-kuruc felkelés idején (1672–1683) a magyar–oszmán határzóna észak-keleti részének hódoltsági peremvidégeit a felkelők szállták meg, s innen indítottak rendszeres portyákat a királyi országrészbe.

Mivel a 19. és 20. század hazai történet- és hadtörténetírása a Magyar Királyság keleti felében elsősorban az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes hadjáratait és rendi mozgalmait vizsgálta, a régió oszmánellenes határvédelmi jellegzetességeinek feltárása a jövő kutatási feladatai közé tartozik.

⁵² Erre nézve összefoglalóan lásd: Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez)*. Fons. 4. évf. (1997) 1. sz. 5–78.; Tóth Hajnalka: *Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban*. Aetas, 18. évf. (2002) 1. sz. 141–152.; Tarkó Ilona: *Rabkereskedelem és anyagi kultúra a XVI–XVII. században a Batthyány család levéltára alapján*. 1. köt. PhD értekezés (kézirat). Piliscsaba, 2012. 22–118.; Komjáti Zoltán Igor: „...És így az régi jó rendtartás is megállatik és tartatik...” *Koháry István levelezése füleki főkapitányságának korában az egeri vilájet török uraival (1667–1682)*. Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, 45. (2009) 108–112.

⁵³ Kornis Gáspár Péchy Simonnak, 1620. szeptember 17. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár. Veress Endre: *A Kornis család oklevéltára*. 1. köt. Ms 425. II. k. fol. 1012.

⁵⁴ ÖStA HKA HFU Rote Nr. 184. 1651. Konv. Februar, fol. 221–238.

⁵⁵ Czigány: *A Kanizsával szembeni végvidék*, 89.

⁵⁶ Fenyvesi László: *Az igali portya és a körmendi kótyavetyle balkáni tanulságai*. In: Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Eger, 1985. 199–228. (Studia Agriensia, 5.); Újváry Zsuzsanna: *Egy hírhedt lesvető a XVII. századból. Kösze Gyurkó zsámbéki akciója*. Hadtörténelmi Közlemények, 126. évf. (2013) 2. sz. 498.

ISTVÁN CZIGÁNY

An “open border” – the effects of a military history paradox

Thoughts about the characteristics of the Kingdom of Hungary’s defense system against the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries.

After the advance of the Ottoman Empire halted at the middle of the Kingdom of Hungary in the late 16th century, the Habsburg Empire, bearers of the Hungarian crown at the time, and the Ottoman Empire both built their own defense systems. The two empires created thousand kilometers long, similarly structured castle systems. The opposing defense lines were balanced in terms of power. Both sides had a force of approximately 20,000 soldiers. The upkeep of this kind of military force was a significant burden on both empires, and they could only secure their system of strongholds, but couldn’t close the border down.

The Treaty of Adrianopole (1568) didn’t draw a clear border, it only aimed to determine the affiliation of the border settlements and the part of the populace that paid taxes to both sides. While the Ottomans ruled over the Christian border area, the Kingdom of Hungary partially reorganized state presence in Ottoman Hungary (royal, palatine, and county rights, and the way noble’s lands were managed) with the help of the military of the border castles and landowners. A peculiar, “open” border area was created, the size of which depended on how large an area the Hungarian and Ottoman border castles collected taxes from. This system of shared rulership (condominium) and the resulting tax structure became the main reason behind the skirmishes, raids, and the constant state of border war. The Treaty of Zsitvatorok (1608) regulated taxation by the Hungarian and Ottoman parties in the border area, sometimes even allowing the presence of the other side’s armed forces within their dominion. This became the norm not only in the border area at this time, but in entire Ottoman Hungary apart from the Temesköz and Szerémség regions.

During the early 17th century, due to the Bocskai uprising (1604–1606), and the Western engagements of the Habsburgs, the role of the Hungarian political and military elite, and the armies of the Hungarian aristocracy grew stronger in the governance, financing and military structure of the kingdom’s border areas. Despite the deficiencies of the border castle system, the balance of military power remained intact on the Ottoman border. An important aspect of this was the Hungarian taxation in Ottoman Hungary, and the presence of the soldiers of the border castles.